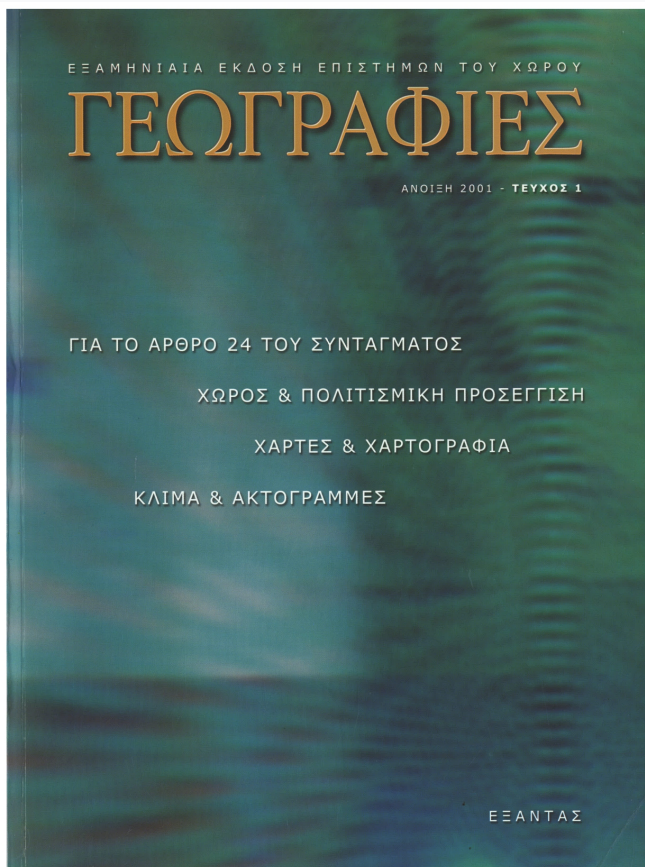

Γεωγραφίες

Αρ. 1 (2001)

Γεωγραφίες, Τεύχος 1, 2001

**ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ: ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΡΙΖΙΚΑ
ΝΕΟ ΣΤΗ ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ**

Edward Soja

ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟΥΣ ΧΩΡΟΥΣ: ΤΙ ΕΙΝΑΙ ΡΙΖΙΚΑ ΝΕΟ ΣΤΗ ΝΕΑ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Edward W. Soja*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Όσοι δραστηριοποιούνται στην περιοχή της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας επισημαίνουν την ανάγκη για μεγαλύτερη προσοχή στις πολιτισμικές σπουδές, τόσο για να εμπλουτίσουν τις σύγχρονες ερμηνείες άνησης ανάπτυξης, όσο και για να ενσωματώσουν στην ανάλυση ζητήματα φύλου, φυλής, εθνικότητας, σεξουαλικότητας και καθημερινής ζωής. Όμως αυτό που συμβαίνει δεν είναι μια απλή προσθήκη ζητημάτων κουλτούρας στην πολιτική οικονομία, αλλά η απαρχή μιας ριζικής αναδιάρθρωσης των ίδιων των βάσεων της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας, προκειμένου να αντιμετωπίσει την ανάδυση αυτού που τώρα ονομάζεται Νέα Πολιτισμική Θεώρηση.

In Different Spaces: What's (Radically) New About the New Cultural Politics

ABSTRACT

Those involved in the fields of urban and regional political economy have recognized the need to give more attention to culture and cultural studies, both to add richness to contemporary interpretations of geographically uneven development and as a means of expanding class analysis to encompass more openly questions of gender, race, ethnicity, sexuality, locality, and every day life. What has been happening in the 1990s, however, has involved much more than the mere addition of cultural sensibilities to the traditional analytical and interpretive frameworks of urban and regional political economy. The growing «cultural turn» and the rise of what some called a New Cultural Politics have initiated a radical rethinking of the very foundations of urban and regional analysis.

Εδώ και πολλά χρόνια, όσοι ασχολούνται με την αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία αναγνωρίζουν ότι είναι απαραίτητο να μελετάται πιο συστηματικά ο πολιτισμός και οι πολιτισμικές σπουδές, τόσο για να εμπλουτιστούν οι σύγχρονες ερμηνείες της γεωγραφικά άνησης ανάπτυξης, όσο και ως μέσο για τη διεύρυνση της ταξικής ανάλυσης ώστε να συμπεριλάβει ζητήματα φύλου, φυλής, εθνικότητας, σεξουαλικότητας, τοποθεσίας και καθημερινής ζωής. Οι εξελίξεις όμως στη δεκαετία του '90 έχουν να επιδείξουν πολύ περισσότερα από μια απλή πρόσθεση πολιτισμικών ευαισθησιών στο παραδοσιακό σύστημα ανάλυσης και ερμηνείας της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας. Η αυξανόμενη «πολιτισμική στροφή» και η ανάπτυξη του φαινομένου που κάποιοι ονόμασαν Νέα Πολιτισμική Πολιτική έχουν δώσει ώθηση σε ορισμένες δυνάμεις που μπορεί να οδηγήσουν σε ριζική αναθεώρηση των

* Καθηγητής, Department of Urban Planning, UCLA, e-mail: esoja@ucla.edu. Η εργασία παρουσιάστηκε στο 6ο Σεμινάριο του Αιγαίου, στη Μήλο, 27-31 Αυγούστου 1996.

ίδιων των βάσεων της αστικής και περιφερειακής ανάλυσης και του ρόλου της στην πρακτική και θεωρητική αντιμετώπιση του σύγχρονου κόσμου. Στόχος της εργασίας αυτής είναι να θέσει αυτή την πολιτιστική στροφή σε μια προοπτική, λαμβάνοντας υπόψη τη μακρά ιστορία των συζητήσεων για το πολιτισμικό στοιχείο στην πολιτική οικονομία, αλλά και σε συνάρτηση με πιο άμεσα ζητήματα που τέθηκαν στο σεμινάριο με τίτλο «Χώρος, ανισότητα και διαφορά: από τις “ριζοσπαστικές” στις “πολιτισμικές” θεωρήσεις» (Μήλος 1996).

Πολιτική οικονομία και κουλτούρα: σύντομο ιστορικό

Το «πολιτισμικό ζήτημα» ήταν πάντα ένα ακανθώδες και περίπλοκο θέμα στην εξέλιξη της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας. Τα προβλήματα που προέκυψαν από το συνδυασμό των κριτικών πολιτισμικών σπουδών και της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας προέρχονται από την παραδειγματική ομοιότητα των δύο κλάδων, δηλαδή το γεγονός ότι αποτελούν συνολικές προσεγγίσεις για μια κριτική κατανόηση «του συνόλου της κοινωνικής ζωής σε μια δεδομένη κατάσταση». Μ' αυτή την έννοια, η ριζοσπαστική πολιτική οικονομία και οι κριτικές πολιτισμικές σπουδές βρίσκονται σε εγγενή ανταγωνισμό γιατί μοιράζονται πολλά κοινά στοιχεία. Και στις δύο περιπτώσεις, η «ολότητα της κοινωνικής ζωής» είναι ταυτόχρονα πραγματική και υποθετική, με υλικές βάσεις αλλά και φορτισμένη από μεταφορικές και συμβολικές αναπαραστάσεις, από τη δομή της ανθρώπινης συνείδησης, αισθητικής και ιδεολογίας. Ως μορφές κριτικής έρευνας, και οι δύο παραπάνω κλάδοι κλίνουν προς την αντίληψη ότι η κουλτούρα δεν είναι ούτε εντελώς ανεξάρτητη από την οικονομική βάση της κοινωνίας, ούτε απλώς μια άμεση αντανάκλασή της, παρόλο που κάθε μια από τις δύο προσεγγίσεις έχει στο ιστορικό της κάποιες αποκλίσεις προς το ένα ή το άλλο άκρο της κλίμακας (που τη θεωρούμε συνεχή), ιδίως σε σχέση με την ερμηνεία των αναπαραστατικών ή ιδεολογικών ποιοτήτων της κουλτούρας. Πράγματι, η σχετική ευκολία με την οποία οι κριτικές πολιτισμικές σπουδές παρεκκλίνουν προς τον αποπολιτικοποιημένο ιδεαλισμό και η ριζοσπαστική πολιτική οικονομία εγκλωβίζεται σε έναν άκαμπτο και μηχανικό ιστορικό υλισμό ή οικονομισμό, είναι τα στοιχεία που τις διατηρούν ως δύο μορφές έρευνας ξεχωριστές και επίμονα ασυνδύαστες.

Η ιστορία αυτής της έντονης τριβής ανάμεσα στις πολιτισμικές σπουδές και την πολιτική οικονομία αρχίζει με την κριτική που άσκησε ο Μαρξ στον Smith, τον Ricardo και άλλες παραδοσιακές μορφές της βρετανικής πολιτικής οικονομίας. Σε πρώτο επίπεδο, ο Μαρξ ήταν αυτός που ξεκίνησε την πολιτισμική στροφή της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας, διευρύνοντας τους δύσπεπτους ορισμούς των Βρετανών επιστημόνων ώστε να συμπεριλάβουν τις πολύ διαφορετικές πνευματικές παραδόσεις και κουλτούρες της Γερμανίας και της Γαλλίας. Προέκυψε έτσι μια νέα πολιτική οικονομία, που λάμβανε όλο και περισσότερο υπόψη ζητήματα όπως η ανθρώπινη συνείδηση, η αλλοτρίωση, η ιδεολογία, η ανάπτυξη της ριζοσπαστικής υποκειμενικότητας, η δυναμική της κοινωνικής αναπαραγωγής, η διαμόρφωση ξεχωριστής ταξικής κουλτούρας σε κάθε κοινωνική τάξη και η αντίθεση ανάμεσα σε πολιτικές κουλτούρες που οφείλονταν στη σχέση πόλης-υπαίθρου. Η διαπίστωση της τελευταίας αυτής αντίθεσης, με την οποία ίσως ο Μαρξ προσέγγισε το ζήτημα του χώρου περισσότερο από κάθε άλλη φορά, αποτελεί μια πρώιμη διατύπωση του μοντέλου κέντρο-πε-

ριφέρεια και βασίζεται, όπως και η μεταγενέστερη έννοια της ηγεμονίας, τόσο στην πολιτική και πολιτισμική κυριαρχία όσο και στην οικονομική εκμετάλλευση. Γράφοντας το *Κεφάλαιο*, ωστόσο, ο Μαρξ δεν έφτασε μόνο στο υψηλότερο σημείο της κριτικής του, αλλά συγχρόνως περιόρισε την πολιτική οικονομία σε συγκεκριμένα επιστημολογικά πλαίσια, τα οποία επρόκειτο να εμποδίσουν μια πιο εκτεταμένη μελέτη του παράγοντα της κουλτούρας (και του χώρου) στη μαρξιστική πολιτική οικονομία για μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα.

Το γεγονός ότι ο Μαρξ θεμελίωσε την κριτική θεωρία και πράξη στην υλική παραγωγή, στην εργασιακή διαδικασία και στο χώρο εργασίας ως παραδειγματικό τόπο κοινωνικών σχέσεων εκμετάλλευσης οδήγησε στον πιο διαδεδομένο απ' αυτούς τους επιστημολογικούς περιορισμούς. Ενώ τα δικά του κείμενα είναι πολύ πιο ευέλικτα και επιδέχονται «εξωτερικές» επιδράσεις, οι συνεχιστές του είχαν μια τάση να κωδικοποιούν την παραπάνω θεμελίωση σύμφωνα με ένα μοντέλο βάσης-οικοδομήματος, το οποίο επιφύλασσε σε όλες σχεδόν τις πολιτισμικές μεταβλητές μια σχετικά υποδεέστερη θέση εξάρτησης. Κατά μία έννοια, το φαινόμενο αυτό ήταν επίσης μια σκόπιμη υπαγωγή της *διαφοράς* και της συλλογικής *ταυτότητας* (που είναι τόσο εμφανείς στις σχέσεις του οικοδομήματος) στην καθολικότητα, που χρησίμευε και από άποψη τακτικής και για ευαισθητοποίηση, δηλαδή στην περιεκτική ενότητα που εντοπιζόταν στις διχοτομημένες σχέσεις παραγωγής του καπιταλιστικού συστήματος. Οι γεωγραφικές και πολιτισμικές διαφοροποιήσεις, το τοπικό, περιφερειακό και εθνικό στοιχείο είτε θεωρήθηκαν ενοχλητικές «επιπλοκές» στη σχέση κεφαλαίου-εργατικού δυναμικού, είτε κατέληξαν να αντιμετωπίζονται ως εγγενώς αντιεπαναστατικές πηγές μιας «ψεύτικης» συνείδησης, ως προπαγανδιστικά εμπόδια στην παγκόσμια ενότητα της εργατικής τάξης. Για την ακρίβεια, υπήρξαν αρκετοί που ξέφυγαν απ' αυτό το αυστηρό δόγμα, ωστόσο πάντα υπήρχε και ένα «αόρατο χέρι» που επέβαλλε αυστηρούς περιορισμούς σε παρόμοιες απόπειρες απαγκίστρωσης από την παράδοση, πράγμα που παρατηρείται ακόμα και στο έργο «μαρξιστών της κουλτούρας» όπως ο Lukacs.

Εν μέρει, αυτή η εμμονή του μαρξισμού στο υλικό στοιχείο και στην παραγωγή προέκυψε από τη βαθιά ανατροπή που επέφερε ο Μαρξ στον εγγελιανό ιδεαλισμό, όταν υποστήριξε αποφασιστικά την εξάρτηση της πολιτισμικής συνείδησης και ιδεολογίας από την κοινωνική παραγωγή του υλικού κόσμου. Και εδώ επίσης, στην απάντηση δηλαδή του Μαρξ στον Hegel, εντοπίζεται η απαρχή ενός ακόμη επιστημολογικού περιορισμού που επρόκειτο να παρεμποδίσει σοβαρά την ενσωμάτωση του πολιτισμικού και, κυρίως, του χωρικού παράγοντα στη μαρξιστική πολιτική οικονομία. Ο εγγελιανός ιδεαλισμός ήταν βαθύτατα διαμορφωμένος πάνω σε ζητήματα πολιτικής κουλτούρας, στον ισχυρό ρόλο του εδαφικά προσδιοριζόμενου κράτους και στην οντολογική υπεροχή του χώρου έναντι του τόπου. Για τον Hegel, κινητήρια δύναμη της Ιστορίας ήταν το ανθρώπινο πνεύμα όπως αυτό διαμορφωνόταν με βάση τα δεδομένα του χώρου και του πολιτισμού. Στο δεύτερο αντίλογό του προς τον Hegel, που είναι πολύ λιγότερο γνωστός από τον πρώτο, ο Μαρξ συνένωσε την κουλτούρα, την εδαφοκυριαρχία, το ρόλο του κράτους και του έθνους και αυτό που αργότερα θα ονομαζόταν κοινωνική παραγωγή του χώρου, σε μια πολύ περιεκτική έννοια, τον *ιστορικισμό*. Η «δημιουργία» της Ιστορίας και οι συνοδευτικές της διαδικασίες, όπως η «εξόντωση» του χώρου από το χρόνο (που μπορεί επίσης να θεωρηθεί ως η εκμηδένιση των γεωγραφικών και πολιτισμικών διαφορών από την «πολυσυλλεκτική ενότητα» της συνείδησης της εργατικής τά-

ξης) ήταν το καθολικό σημείο έμφασης για τον κατηγορηματικό ιστορικό υλισμό του Μαοξ.

Σταδιακά η έννοια του χώρου (και της κουλτούρας, ως ένα βαθμό) είχε καταλάβει μια σημαντική αλλά περιορισμένη θέση στο οικοδόμημα του μαρξισμού, οφειλόμενη στις θεωρίες περί ιμπεριαλισμού και στις έννοιες της συνδυασμένης και της άνισης ανάπτυξης. Ωστόσο, η πιο συστηματική και αποτελεσματική προσπάθεια να επισημανθεί η σπουδαιότητα του χώρου και της κουλτούρας έγινε στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Το έργο της Σχολής της Φραγκφούρτης, των εγελιανών μαρξιστών και υπερρεαλιστών στη Γαλλία (ανάμεσά τους και ο νεαρός τότε Henri Lefebvre) και, ιδίως, του Antonio Gramsci δημιούργησε μια νέα κριτική παράδοση που ονομάστηκε αργότερα δυτικός μαρξισμός, και ήρθε σε αντίθεση με τις υπερ-δογματικές διακηρύξεις του μετεπεναστατικού σοβιετικού μαρξισμού-λενινισμού. Ανάμεσα στις πολλές ανανεωτικές ιδέες που αναπτύχθηκαν από το έργο των παραπάνω ήταν και μια αξιολογική επέκταση των πεδίων όπου εντοπιζόταν η εκμετάλλευση και συνεπώς ο αγώνας και η κινητοποίηση της ταξικής συνείδησης. Υποστηρίχθηκε ότι η ριζοσπαστική πολιτική οικονομία πρέπει να προχωρήσει πέρα από την αποκλειστική εστίαση στο χώρο εργασίας, στο σημείο της παραγωγής. Πρέπει να στραφεί προς τη διερεύνηση των πεδίων και των κοινωνικών σχέσεων αναπαραγωγής, όχι μόνο του εργατικού δυναμικού καθ' αυτού (σε νοικοκυριά, οικογένειες και ρόλους κατανεμημένους κατά φύλο), αλλά και στα πλαίσια των θεσμικών δομών που, ιδεολογικά και πολιτισμικά, συνέβαλλαν στη διατήρηση και ρύθμιση των συνεκτικών κοινωνικών μορφών. Περισσότερο από κάθε άλλη φορά, η «ειδική γεωγραφία» του καπιταλισμού τοποθετήθηκε στο στόχαστρο ως ένα κοινωνικά και πολιτισμικά αμφισβητήσιμο τοπίο, και νέα σημασία δόθηκε στις τοποθεσίες, στις αστικές και επαρχιακές «λαϊκές» κουλτούρες, στα περιφερειακά μοντέλα ταυτότητας και σχέσεων παραγωγής, στο ρόλο της τοπικής αλλά και εθνικής διοίκησης και σ' αυτό που αργότερα θα ονομαζόταν «καθημερινή ζωή».

Αυτός ο νέος πολιτισμικός και χωρικός υλισμός είχε λίγη επίδραση στο κυρίαρχο ρεύμα του μαρξισμού κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου και ως αργά κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Οι ακαμψίες του ιστορικισμού και η ολοκληρωτική λογική της στενής διχοτομίας «κεφάλαιο-εργασία» (της μόνης σχέσης που είχε ουσιαστικά «σημασία») συνέχιζαν να κατευθύνουν την ανάπτυξη της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας, τουλάχιστον ως τη δεκαετία του '60, οπότε άρχισαν να διαμορφώνονται δύο νέες καινοτομίες, αντλώντας και οι δύο σε μεγάλο βαθμό από νεωτερικές αντιλήψεις του δυτικού μαρξισμού του μεσοπολέμου. Η πρώτη ήταν η επέκταση των κριτικών πολιτισμικών σπουδών και ενός μαρξιστικού πολιτισμικού υλισμού, με κυρίαρχες μορφές τους Raymond Williams και Stuart Hall. Η δεύτερη, βασισμένη στη γαλλική μαρξιστική παράδοση (που έδινε πολύ μεγαλύτερη σημασία στο χώρο) και ιδίως στο έργο του Henri Lefebvre, που άσκησε μεγάλη επίδραση, ήταν η ανάπτυξη μιας πολιτικής οικονομίας εμφανώς ευαισθητοποιημένης ως προς το χώρο (spatialised), με έμφαση αρχικά στην αστική και διεθνή κλίμακα και κατόπιν σ' αυτό που τελικά ονομάστηκε περιφερειακή πολιτική οικονομία. Και στις δύο περιπτώσεις, η ανάπτυξη του στρουκτουραλιστικού μαρξισμού του Αλτουσέρ, με την έντονη κριτική του προς τον εμπειρισμό, τον ιστορικισμό και τον οικονομικό αναγωγισμό, παρείχε ένα σημαντικό μεταβατικό ερέθισμα για την αναβίωση του πολιτισμικού και χωρικού υλισμού.

Η σχέση ανάμεσα στο στρουκτουραλισμό και την όλο και πιο έντονη

στροφή προς την κουλτούρα και το χώρο στα πλαίσια της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας είναι πολύ περίπλοκη και μόνο σε γενικές γραμμές μπορεί να περιγραφεί εδώ. Η ανάπτυξη του πολιτισμικού υλισμού και των κριτικών πολιτισμικών σπουδών στα πλαίσια του βρετανικού μαρξισμού ήταν, εν μέρει, μια αντίδραση στη διαφαινόμενη στενότητα του αλτουσεριανού στρουκτουραλισμού, που φαινόταν να υποβιβάζει το «υποκείμενο της Ιστορίας» σε απλό φορέα δομών μέσω των στοιχείων που αποκαλούνταν υποτιμητικά «πολιτισμικές ανταπάτες». Καθώς όμως ο πολιτισμικός υλισμός προωθούνταν μέσα από τις πλέον εχθρικές κριτικές ενάντια στο στρουκτουραλισμό, όπως αυτή του E. P. Thompson, κατέληξε σε μια επίμονη υπεράσπιση του ιστορικισμού, ίσως πιο έντονη στο βρετανικό μαρξισμό παρά οπουδήποτε αλλού στη Δυτική και Νότια Ευρώπη. Η τάση που αναπτύχθηκε στη Βρετανία (και ίσως επίσης στους συνεχιστές της παράδοσης της Σχολής της Φραγκφούρτης) ήταν μια πολιτισμική στροφή που παρέμεινε, για αρκετές δεκαετίες, σχετικά αδιάφορη απέναντι στην ευρύτερη εισαγωγή της έννοιας του χώρου (comprehensive spatialisation). Είχε επίσης την τάση να περιορίζεται στο παραδοσιακό δυϊστικό μοντέλο για την κουλτούρα, όπου αντιπαράθεται η κουλτούρα της μπουρζουαζίας μ' αυτή του προλεταριάτου, η πρώτη με χαρακτηριστικά γνωρίσματα την ηγεμονική παραπλάνηση και τον ιδεολογικό έλεγχο, ενώ η δεύτερη με τη δυνατότητα για απελευθέρωση και κοινωνική μεταβολή.

Η διαμόρφωση μιας πολιτικής οικονομίας της πόλης, αντίθετα, επηρεάστηκε έντονα από το στρουκτουραλισμό, είτε άμεσα και ξεκάθαρα, όπως στο έργο του Manuel Castells και της ομάδας των Γάλλων μαρξιστών κοινωνιολόγων που προσπαθούσαν να ερμηνεύσουν τη μεταπολεμική ανάπτυξη της καπιταλιστικής πόλης και τις εκρηκτικές κρίσεις σε μεγάλες πόλεις κατά τη δεκαετία του '60, είτε έμμεσα, όπως στα κείμενα του David Harvey και άλλων Αγγλο-αμερικανών μαρξιστών γεωγράφων, κοινωνιολόγων και πολεοδόμων, που με ανάλογο τρόπο προσπαθούσαν να εντοπίσουν τη θεωρητική και πρακτική σημασία του ζητήματος της πόλης στον καπιταλισμό. Μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι η προσωπικότητα με τη μεγαλύτερη επίδραση στη διαμόρφωση του νέου τομέα της πολιτικής οικονομίας της πόλης ήταν ο Henri Lefebvre, τα έργα του οποίου για την καθημερινή ζωή στο σύγχρονο κόσμο, τη νέα κοινωνία του γραφειοκρατικά ελεγχόμενου καταναλωτισμού και την ανάγκη για «αστική επανάσταση» είχαν μεταθέσει το ενδιαφέρον των μαρξιστών προς την κατεύθυνση του «ζητήματος της πόλης» και της αμφιλεγόμενης κοινωνικής παραγωγής αστικού χώρου. Ο Lefebvre, που αποτελούσε βασικό συνδετικό κρίκο με τον Gramsci και τους άλλους νεο-μαρξιστές του μεσοπολέμου, είχε ήδη εδραιωθεί ως ο πιο ένθερμος Γάλλος επικριτής τόσο του στρουκτουραλισμού του Αλτουσέρ, όσο και του υπαρξισμού του Σαρτρ. Όμως από πολλές απόψεις ο Lefebvre παρέμεινε *ταυτόχρονα* (κριτικός) στρουκτουραλιστής και υπαρξιστής, και επιπλέον διατήρησε ως το θάνατό του έναν αμετανόητα απροκατάληπτο μαρξισμό, που επρόκειτο να εμποδίσει οποιονδήποτε περιορισμό της μαρξιστικής θεωρίας και πρακτικής σε στενά πλαίσια. Δεν προκαλεί καμία έκπληξη λοιπόν το γεγονός ότι τόσο ο Castells όσο και ο Harvey τιμούν την προσφορά του Lefebvre στα κλασικά πλέον βιβλία τους *The Urban Question* και *Social Justice and the City*, ταυτόχρονα όμως εκφράζουν τη διαφωνία και τη σύγχυσή τους με τις σθεναρές αλλά σε μεγάλο βαθμό εκλεκτικές απόπειρές του να εντάξει την πόλη, το χώρο και την κουλτούρα στον προβληματισμό του μαρξισμού (urbanise, spatialise and culturalise Marxism).

Η ανάλυση της πολύπλευρης επιρροής του στρουκτουραλισμού, ωστόσο, είναι εξαιρετικά περίπλοκη υπόθεση και δεν χωράει σε μια τόσο σύντομη αναφορά. Πιο σημαντικό για το επιχείρημα που αναπτύσσεται εδώ είναι το γεγονός ότι οι στροφές προς την κουλτούρα και το χώρο που εγκαινιάστηκαν κατά τη δεκαετία του '60, όποια και αν ήταν η σχέση τους με το στρουκτουραλισμό, αναπτύσσονταν σε σχετικά ανεξάρτητες πνευματικές σφαίρες μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '80. Όπως η παλαιότερη τάση του Gramsci προς το χώρο και την κουλτούρα, έτσι και οι μεταπολεμικές εξελίξεις παρέμειναν σχετικά περιφερειακές ακόμα και στα πλαίσια της παράδοσης του δυτικού μαρξισμού (αν και ορισμένοι σ' αυτό το σεμινάριο μπορεί να υποστηρίξουν ότι στη Νότια Ευρώπη, ενδεχομένως και στη Σκανδιναβία, οι νέες ιδέες απέκτησαν πιο βαθιές ρίζες και κατέλαβαν πιο κεντρική θέση στο μαρξιστικό λόγο). Αυτό μας φέρνει στην τελευταία φάση της ενσωμάτωσης της κουλτούρας και του χώρου (culturalisation, spatialisation) στη ριζοσπαστική πολιτική οικονομία, η οποία θα υποστηρίξω ότι έχει αυτή τη στιγμή βαθύτερη και πιο αποσταθεροποιητική επιρροή πάνω στο μαρξισμό απ' ό,τι κάθε μια από τις προηγούμενες.

Πολιτική οικονομία και κουλτούρα: η σύγχρονη αναδιάρθρωση

Το γεγονός ότι διενεργήθηκε σεμινάριο με θέμα «Χώρος, ανισότητα και διαφορά: από τις "ριζοσπαστικές" στις "πολιτισμικές" θεωρήσεις» αποτελεί από μόνο του απόδειξη ότι κάτι σημαντικό συνέβαινε στο χώρο της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας κατά τη δεκαετία του '90. Από τις τοποθετήσεις στο σεμινάριο εκείνο του 1996 έγινε φανερό ότι υπήρχε μεγάλη σύγχυση και διαφωνία γύρω από την πιο πρόσφατη πολιτισμική στροφή. Ορισμένοι είχαν την αίσθηση του *déjà vu*, της επανάληψης του ίδιου μοτίβου, και θεωρούσαν ότι είναι λίγα τα καινούρια στοιχεία της σύγχρονης πολιτισμικής στροφής ή ότι, αν υπάρχει κάτι καινούριο, έχει απομακρυνθεί υπερβολικά από τις προοδευτικές ρίζες της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας για να είναι πολιτικά ορθό. Αρκετοί ομιλητές στο σεμινάριο απάντησαν στο ερώτημα που έθετε ο υπότιτλος (υιοθετώντας την ίδια ειδική διατύπωση), υποστηρίζοντας ότι η νέα πολιτισμική στροφή συνιστά σημαντική απομάκρυνση από τις «προοδευτικές» έννοιες και ότι, όπως παλαιότερα η έκκληση του Lefebvre για «αστική επανάσταση», απλώς οδηγείται στην υπερβολή. Παρόλο που δεν ειπώθηκε κατά λέξη, υπονοήθηκε ωστόσο ότι ριζοσπαστικά σκεπτόμενοι επιστήμονες, αν και με καλές προθέσεις, ενδεχομένως παρεξέκλιναν (και πάλι) προς τον πολιτισμικό ιδεαλισμό και προς μια «ψευδή συνείδηση» που οδηγεί σε αποπολιτικοποίηση.

Οι πιο ενθουσιώδεις εισηγητές της νέας πολιτισμικής στροφής προσέφεραν συναρπαστικές ματιές στην κριτική πολιτισμική ανάλυση, όμως απέτυχαν ως επί το πλείστον να καταδείξουν τις πιο προφανείς πολιτικές συνδηλώσεις της έρευνάς τους, ώστε να επιβεβαιώσουν τις «καλές προθέσεις» της ριζοσπαστικής τους σκέψης. Αυτό ενίσχυσε τις υποψίες και το σκεπτικισμό των «παράδοσιακών», μερικοί από τους οποίους προχώρησαν σε μια απόπειρα να διδάξουν αυτούς που ενδεχομένως είχαν απομακρυνθεί πολύ τι ακριβώς είναι η ριζοσπαστική ανάλυση της «κουλτούρας». Όπως ήταν φυσικό σε ένα τέτοιο ζήτημα, η πλειοψηφία των συμμετεχόντων στο συνέδριο τήρησε μια επαμφοτερίζουσα ενδιάμεση στάση, αλλά με ποικίλους βαθμούς αποδοχής της σύγχρονης

πολιτισμικής στροφής. Το μόνο σημείο στο οποίο όλοι συμφώνησαν ήταν ότι η ριζοσπαστική πολιτική οικονομία πρέπει να γίνει πιο ανοιχτή σε θέματα φύλου, φυλής, εθνικότητας και σε άλλα στοιχεία όπου εντοπίζεται δύναμη ριζοσπαστική υποκειμενικότητα καθώς και στην ταξική συνείδηση, ένα συμπέρασμα στο οποίο είχαν καταλήξει σχεδόν όλες οι συναντήσεις επιστημόνων της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας τα τελευταία χρόνια. Ανοιχτό έμενε ως επί το πλείστον το ερώτημα σχετικά με το πώς θα πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο και, πράγμα πιο σημαντικό, κατά πόσον ένα επιτυχημένο τέτοιο άνοιγμα θα επιφέρει αναγκαστικά μια βαθιά αναθεώρηση των αναλυτικών και θεωρητικών βάσεων της ίδιας της προοδευτικής πολιτικής οικονομίας.

Προς απάντηση σ' αυτό το προφανές αδιέξοδο, θα επιχειρήσω να θεμελιώσω μια επιχειρηματολογία που να καταδεικνύει τα στοιχεία εκείνα που θεωρώ σημαντικά καινούρια στην τρέχουσα φάση του ενδιαφέροντος για την κουλτούρα και το χώρο (culturalisation and spatialisation), καθώς και το λόγο για τον οποίο θεωρώ ότι η Νέα Πολιτισμική Πολιτική που αναπτύσσεται μέσα απ' αυτή την ταυτόχρονη στροφή στην κουλτούρα και στο χώρο αποτελεί την πιο εντυπωσιακή πρόκληση για τη ριζοσπαστική πολιτική οικονομία τα τελευταία εκατό τουλάχιστον χρόνια. Κατ' αρχάς, είναι απαραίτητο να αναγνωρίσουμε ότι βρισκόμαστε τώρα στο τέλος μιας τριακονταετούς και πλέον περιόδου αναδιάρθρωσης, όχι μόνο των υλικών συνθηκών της σύγχρονης παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας αλλά και των τρόπων με τους οποίους κατανοούμε θεωρητικά και πρακτικά τη γεωγραφικά άνιση ανάπτυξη στον διαρκώς μεταβαλλόμενο υλικό κόσμο μας. Αυτές οι διαδικασίες αναδιάρθρωσης, που προήλθαν σε μεγάλο βαθμό από τις αστικές, περιφερειακές, εθνικές και παγκόσμιες κρίσεις κατά τη δεκαετία του '60 και στις αρχές της δεκαετίας του '70, βρίσκονται όλο και περισσότερο στο επίκεντρο της νέας αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας, η οποία διαφέρει αισθητά από το παλαιότερο έργο υποδομής του Castells, του Harvey και άλλων (παρόλο που, όπως ο Castells και ο Harvey, πολλοί από τους κυριότερους εκπροσώπους της δεκαετίας του '70 έχουν επιδείξει μεγάλη ευελιξία στο χρόνο, με αποτέλεσμα να συγκαταλέγονται ανάμεσα στις διακεκριμένες μορφές και στη δεκαετία του '90).

Με αυτά τα δεδομένα, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι όλοι τώρα εντασσόμαστε σ' αυτή τη νέα αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία και ότι ο καθένας από εμάς, σε διαφορετικό βαθμό, χρειάστηκε να προσαρμόσει τουλάχιστον κάποια από τα καθιερωμένα θεωρητικά πλαίσια και τις ερευνητικές μεθόδους για να ανταποκριθεί στις εξελισσόμενες αντιλήψεις σχετικά με την αναδιάρθρωση της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας και την επίδρασή της στην άνιση αστική και περιφερειακή ανάπτυξη. Και στο εσωτερικό της νέας αυτής αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας έχει υπάρξει μια μετατόπιση του κέντρου βάρους, που έχει φέρει ως αποτέλεσμα την επίσπευση των αναφορών στην κουλτούρα και το χώρο.

Χρησιμοποιώντας τη γλώσσα της ευρύτερα γνωστής σήμερα Γαλλικής Σχολής της Ρύθμισης, οι προσπάθειες για πρακτική και θεωρητική κατανόηση της αναδιαρθρωμένης πολιτικής οικονομίας του σύγχρονου καπιταλισμού επικεντρώθηκαν αρχικά στη διερεύνηση των νεοεμφανιζόμενων «καθεστώτων συσσώρευσης» και των ποικίλων ανασυστάσεων του φορντισμού, του κεϋνσιανισμού, της μαζικής παραγωγής, του καταναλωτισμού και της εργασιακής διαδικασίας που έπαιξαν σπουδαιότατο ρόλο στην αναδιάρθρωση της παγκόσμιας οικονομίας. Η ανάγκη αναφοράς σε πολιτισμικά ζητήματα στα πλαίσια

1. Περιφερειακό milieu είναι όρος των Γάλλων οικονομικών γεωγράφων με τον ποίο περιγράφουν την ταύτιση ορισμένων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών με συγκεκριμένες περιοχές και τόπους. Η ταύτιση αυτή δημιουργεί ένα θετικό «έξωτερικό» περιβάλλον για την κερδοφορία των επιχειρήσεων. (Σ.τ.Μ.)

αυτών των πιο αφηρημένων θεωρητικών συζητήσεων γύρω από τη μεταβαλλόμενη πολιτική οικονομία του καπιταλισμού δεν ήταν μεγάλη. Όμως καθώς αναπτυσσόταν η πεποίθηση ότι τουλάχιστον τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά των νέων αυτών συστημάτων είχαν γίνει κατανοητά, άρχισε να δίνεται μεγαλύτερη σημασία στους νέους «τρόπους ρύθμισης» που αναπτύσσονταν για να συντηρήσουν και να υποστηρίξουν τις αναδιαρθρωμένες αστικές, περιφερειακές και παγκόσμιες πολιτικές οικονομίες. Αυτή η πιο προσγειωμένη και εμπειρικά τεκμηριωμένη προσέγγιση διεύρυνε το φάσμα της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας προς περισσότερα τοπικά και πολιτισμικά ζητήματα. Τέτοια ζητήματα ήταν τα μεταβαλλόμενα πρότυπα διακυβέρνησης, τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της τοποθεσίας και του περιφερειακού milieu,¹ η επιρροή των κοινωνικών και πολιτισμικών μεταβλητών – κάποιιοι θα τις ονόμαζαν «μη εμπορεύσιμες αλληλεξαρτήσεις»– στη διαμόρφωση της γεωγραφικά άνισης ανάπτυξης, τα προβλήματα κοινωνικής αναπαραγωγής και κατανομής της εργασίας ανάλογα με το φύλο, η συλλογική κατανάλωση, η λαϊκή κουλτούρα, οι νέες τεχνολογίες στον τομέα της πληροφορικής και η καθημερινή ζωή σε μια εποχή παγκόσμιου, ευέλικτου, μεταφορντικού και, όπως θα πρόσθεταν μερικοί, μεταμοντέρνου καπιταλισμού.

Ενώ οι επιστήμονες της αστικής και περιφερειακής πολιτικής οικονομίας φαίνονταν να συμφωνούν ότι η αύξηση του ενδιαφέροντος για πολιτισμικά ζητήματα ήταν ένα απαραίτητο βήμα προόδου, δεν υπήρχε ομοφωνία σχετικά με το πόσο έπρεπε να προχωρήσει αυτή η πολιτισμική στροφή. Αυτή η επιφυλακτική αποδοχή έγινε φανερή και στο σεμινάριο της Μήλου. Ωστόσο, σ' αυτές τις «εσωτερικές» συζητήσεις περί αστικής και πολιτικής οικονομίας έμενε εκτός ημερήσιας διάταξης η ανάπτυξη των κριτικών πολιτισμικών σπουδών και των πιο ριζοσπαστικών εκδοχών του πολιτισμικού υλισμού. Σχεδόν ανεξάρτητα από τις εξελίξεις στα πλαίσια της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας, οι κριτικές πολιτισμικές σπουδές βρέθηκαν κι αυτές στο στάδιο της ριζικής αναδιάρθρωσης, επηρεασμένες κατ' αρχάς από τη μεταμοντέρνα κριτική της μοντερνιστικής επιστημολογίας και κατόπιν, στη δεκαετία του '90, από μια αξιολογική στροφή προς τη μελέτη του χώρου, που επρόκειτο να καταστήσει τις κριτικές πολιτισμικές σπουδές κεντρικό διεπιστημονικό συνδετικό κρίκο για ανανεωτική σκέψη σχετικά με τις ειδικές γεωγραφίες του σύγχρονου κόσμου, από το «σώμα» (τη γεωγραφία του πιο κοντινού περιβάλλοντος σύμφωνα με τον όρο του Adrienne Rich) και τα στοιχεία που ο Foucault περιέγραψε ως «μικροκλίμακα των καθημερινών δράσεων», ως την παγκόσμια γεωπολιτική της αστικής, περιφερειακής, εθνικής και διεθνούς ανάπτυξης και τις νέες κατανομές της εργασίας στο χώρο, οι οποίες προκύπτουν από αυτές τις μεταβαλλόμενες γεωγραφίες σε όλα τα επίπεδα, από το τοπικό ως το παγκόσμιο. Στα πλαίσια αυτού του ενδιαφέροντος για το χώρο που παρατηρείται στις μεταμοντέρνες κριτικές πολιτισμικές σπουδές είναι που μπορούμε να εντοπίσουμε οτιδήποτε το νέο και διαφορετικό όσον αφορά τη σύζευξη πολιτικής οικονομίας και πολιτισμικών σπουδών στις μέρες μας.

Η μεταμοντέρνα στροφή

Ο μεταμοντερνισμός είναι πλέον τόσο αμφιλεγόμενος που είναι αδύνατον να ξεπεράσουμε τη σωρεία των θέσεων υπέρ και κατά (και ενδιάμεσα) για να

βρούμε έναν κατάλληλο ορισμό στον οποίο να συμφωνούμε όλοι. Θα ήθελα απλώς εδώ να παρατηρήσω, πρώτον, ότι έχετε την τάση να μην αποδέχεστε τους ορισμούς των άλλων για το μεταμοντερνισμό, ειδικά αυτούς που επιχειρούν να κλείσουν τη συνεχιζόμενη συζήτηση. Και δεύτερον, σαν ανταπόκριση προς το αίτημα της πρώτης παρατήρησης για απροκατάληπτη σκέψη, ότι δεν αποκλείεται η πιθανότητα ότι μπορεί να υπάρξει ριζοσπαστικός μεταμοντερνισμός, και μάλιστα μια ριζοσπαστική και μεταμοντέρνα αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία. Με την προϋπόθεση μιας τέτοιας πιθανότητας, μιας πιθανότητας που πολύ συχνά αποκλείεται όποτε γίνεται στα πλαίσια της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας συζήτηση για το μεταμοντερνισμό, πού θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει τα πιο χρήσιμα παραδείγματα κριτικής μεταμοντέρνας σκέψης και πρακτικής; Προκειμένου να απαντήσω σ' αυτό το ερώτημα θα ξεκινούσα με τις κριτικές της μοντερνιστικής οντολογίας και επιστημολογίας και, ειδικότερα με την τάση για οργάνωση της συσσωρευμένης πρακτικής (και κριτικής) γνώσης σε μια δυαδική λογική, μια τάση που είναι τόσο εμφανής στη θετικιστική επιστήμη όσο ήταν και στο μαρξισμό. Το άνοιγμα αυτού του είδους των δυαδικών λογικών προς άλλες εναλλακτικές, ή αλλιώς –όπως θα το χαρακτήριζαν κάποιοι– η αποδόμηση και δοκιμαστική αναδόμησή τους, αποτελεί τον πυρήνα της μεταμοντέρνας κριτικής του μοντερνισμού σε όλες του τις μορφές, συμπεριλαμβανομένων και των καθοδηγητικών παραδειγμάτων της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας. Είναι επίσης, πιστεύω, το πιο κατάλληλο ξεκίνημα για την κατανόηση του υποτίτλου της εργασίας αυτής: «Τι είναι (ριζικά) νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική;»

Ανάμεσα στους πιο σημαντικούς διπολισμούς που μπορεί να θεωρηθεί ότι περιορίζουν σήμερα την ανάπτυξη της (μοντέρνας) ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας είναι η μεγάλη διχοτομία κεφαλαίου-εργασίας και άλλες αντίστοιχες, όπως μπουρζουαζία-προλεταριάτο, καπιταλισμός-σοσιαλισμός και ιδεαλισμός-υλισμός. Αντίθετα με την άποψη πολλών πολεμίων του μεταμοντερνισμού, οι κριτικές της μοντερνιστικής επιστημολογίας δεν υποστηρίζουν την πλήρη απόρριψη αυτών των δυαδικών σχέσεων. Εξακολουθούν να θεωρούν ότι οι παραπάνω σχέσεις περιγράφουν σημαντικά χαρακτηριστικά της κοινωνικής ζωής, τη διαμόρφωση της Ιστορίας και την πρακτική εφαρμογή της ριζοσπαστικής και προοδευτικής πολιτικής. Ταυτόχρονα όμως θεωρούν ότι είναι υπερβολικά περιοριστικές και απλοποιητικές, ότι οδηγούν σε μια στενή και αποκλειστική ουσιοκρατία που στην πράξη εξουδετερώνει τις άλλες φωνές, τις εναλλακτικές ερμηνείες που ξεφεύγουν από τα όρια της αυστηρής λογικής τού «ή το ένα ή το άλλο», η οποία χαρακτηρίζει τη δυαδική σκέψη. Αντί για τα στεγανά που επιβάλλονται από μια τέτοια λογική, προτείνεται πιο ανοιχτή λογική που δεν αποκλείει αναγκαστικά το ένα από τα δύο άκρα, για μια πολιτική οικονομία που να είναι «ριζοσπαστικά ανοιχτή» σε μια ποικιλία προσεγγίσεων για την κατανόηση «του συνόλου της κοινωνικής ζωής σε μια δεδομένη κατάσταση».

Θα ήθελα τώρα να προχωρήσω σε δύο παραδείγματα που θίγουν τη συνεχιζόμενη ισχύ που έχουν τέτοιοι δυϊσμοί και μεγάλες διχοτομίες στα πλαίσια της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας. Το πρώτο προέρχεται από από το παιχνίδι της «πάλης των τάξεων» που ανέπτυξε ο Bertill Ollman, πρωτοπόρος μαρξιστής φιλόσοφος. Στο παιχνίδι αυτό οι παίκτες μπορούν να επιλέξουν διάφορους ρόλους (του αγρότη, του φοιτητή, του καταστηματάρχη/εμπόρου), αλλά μόνο δύο παίκτες μπορούν στην πραγματικότητα να κερδίσουν ή να χάσουν στο παιχνίδι, εκείνοι που εκπροσωπούν τον καθοριστικό και αποκλειστικό δυ-

ϊσμό της πάλης των τάξεων: ο καπιταλιστής και ο εργάτης. Οτιδήποτε άλλο είναι απλώς δευτερεύον ως προς το διχοτομημένο πεδίο δράσης. Το δεύτερο παράδειγμα αναφέρεται στο παλιό δίλημμα του ιστορικού υλισμού: «Η συνείδηση παράγει τον υλικό βίο ή ο υλικός βίος τη συνείδηση;» Με υποχρεωτική την επιλογή του ενός ή του άλλου, ο ορθόδοξος υλιστής αποφεύγοντας τον ιδεαλισμό του πρώτου σκέλους επιλέγει το δεύτερο. Ο μαρξιστής, λόγω της πιο σύνθετης σκέψης του, θα έκανε την επιλογή αυτή πιο διαλεκτική, επιτρέποντας μια (περιορισμένη) σύνθεση και μια θέση κάπου στο μέσον. Η μεταμοντέρνα θεωρία προτείνει εναλλακτικά τη θετική απάντηση και στα δύο ερωτήματα και την αναζήτηση περισσότερων και διαφορετικών τρόπων σύλληψης της έννοιας, γιατί η αρχική τοποθέτηση του ερωτήματος θα θεωρούνταν πολύ περιοριστική για μια αποτελεσματική κατανόηση της περίπλοκης αλληλεπίδρασης ανάμεσα στη συνείδηση και τον υλικό βίο.

Μπορούμε να προσθέσουμε και άλλους διπολισμούς που να συνδέονται πιο άμεσα με την αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία: πόλη-ύπαιθρος, αστικό-αγροτικό, κέντρο-περιφέρεια, παγκόσμιο-τοπικό, φορντισμός-μεταφορντισμός, ανάπτυξη-υπανάπτυξη και, επί του προκειμένου, μοντέρνο-μεταμοντέρνο. Σε κάθε περίπτωση, η κριτική δεν προχωρά ούτε σε πλήρη απόρριψη των αντίθετων όρων ούτε σε αναζήτηση ενδιάμεσης θέσης, ούτε καν σε δημιουργική διαλεκτική σύνθεση, αλλά μάλλον σε ένα άνοιγμα του διπολισμού προς νέες δυνατότητες πρακτικής κατανόησης. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, η μεταμοντέρνα στροφή δεν συνιστά αίτημα για πλήρη απόσχιση από το μοντερνισμό ή το μαρξισμό, αν και η άποψη αυτή συχνά υιοθετείται από ορισμένους υπερβολικά ένθερμους μεταμοντερνιστές. Εκείνο που επιδιώκεται είναι μάλλον η εποικοδομητική αμφισβήτηση της καθιερωμένης επιστημολογίας, η πλήρης αναγνώριση των αδυναμιών και των ορίων τους, καθώς και εκείνων των στοιχείων της που αντέχουν στο χρόνο, και η μετατόπιση της σχετικής έμφασης από την απόλυτη εμπιστοσύνη στη συνέχεια με το παρελθόν προς το ριζοσπαστικό άνοιγμα με έμφαση στο παρόν, ένα άνοιγμα προς ό,τι νέο και διαφορετικό στο σύγχρονο κόσμο και κυρίως προς τους νέους τρόπους αντιμετώπισης του επίμονου πολιτικού και θεωρητικού ερωτήματος: «Τι πρέπει να γίνει εδώ και τώρα;»

Η σοβαρή αντιμετώπιση της μεταμοντέρνας κριτικής έχει επιφέρει σημαντικές αλλαγές στο φαινόμενο που ονόμασα πολιτισμική στροφή της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας. Αντί για μια μονόπλευρη συζήτηση γύρω από το πόση «κουλτούρα» πρέπει να προστεθεί, όπου οι επιστήμονες της πολιτικής οικονομίας ελέγχουν την εισαγωγή της, αναπτύσσεται ένας νέος διάλογος με πιο ίσους όρους. Η πολιτική οικονομία και οι πολιτισμικές σπουδές επανασυνδυάζονται σε νέες μορφές ριζοσπαστικής ανάλυσης, οι οποίες, με μεγαλύτερη επιτυχία από οποιαδήποτε άλλη φορά στο παρελθόν, μπορούν να αντιμετωπίσουν τις αλληλοσυνδεόμενες πολιτικές για τις κοινωνικές τάξεις, τη φυλή και το φύλο χωρίς εκ φύσεως να προμοδοτούν τη μία έναντι των άλλων. Αυτός ο νέος συνδυασμός διαφοροποιεί τη Νέα Πολιτισμική Πολιτική από την Παλιά Οικονομική Πολιτική, και έχει επίσης οδηγήσει στη νέα εστίαση της μελέτης της γεωγραφικά άνιση ανάπτυξης, που είναι το κύριο μέλημα όλων όσοι μελετούν την αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία, γύρω από το συνδυασμό των όρων που έχουν χρησιμοποιηθεί και στον τίτλο του σεμιναρίου της Μήλου: χώρος, ανισότητα και διαφορά.

Στην πρωτοπορία αυτής της νέας μεταμοντέρνας και προοδευτικής πολιτισμικής πολιτικής του χώρου, της φυλής, του φύλου, της κοινωνικής τάξης και

των άλλων πηγών διαφοράς, ταυτότητας και ανισότητας, τόσο στη θεωρία όσο και στην πράξη, βρίσκονται δύο ιδιαίτερα ενεργητικοί κλάδοι των κριτικών πολιτισμικών σπουδών, εκ των οποίων ο ένας προέρχεται από το φεμινισμό και ο άλλος από τη λεγόμενη μετα-αποικιοκρατική κριτική. Ο μεταμοντερνισμός και για τις δύο αυτές ομάδες κριτικών επιστημόνων αναπτύχθηκε σε μεγάλο βαθμό από την ίδια κριτική του δυισμού που αναφέραμε παραπάνω. Ο μεταμοντέρνος φεμινισμός περιλάμβανε την αποδόμηση και αναδόμηση της απλουστευτικής διχοτομίας άνδρας-γυναίκα, τη διεύρυνση πολλών εννοιών του φύλου και της σεξουαλικότητας και την επέκταση αυτής της αποδομητικής κριτικής σε πολλές άλλες όψεις του χώρου, της ανισότητας και της διαφοράς. Οι εκπρόσωποι της μετα-αποικιοκρατικής κριτικής έχουν ξεκινήσει μια παρόμοια αναθεώρηση της αντίθεσης λευκός-μαύρος και άλλων σχετικών διπολισμών όπως αποικιοκρατής-αποικιοκρατούμενος, Πρώτος Κόσμος-Τρίτος Κόσμος, Occidentalism-Orientalism. Επιπλέον, στο έργο κεντρικών μορφών όπως οι bell hooks, Gloria Anzaldua, Edward Said, Gayatri Spivak και Homi Bhabha υπάρχει μια νέα έννοια της «ετερότητας» και της διαφοράς που μιλά για νέους συνδυασμούς στην πολιτισμική πολιτική, σε σχέση με το χώρο, τις κοινωνικές τάξεις, τη φυλή και το φύλο, για στρατηγικές συμμαχίες ανάμεσα σε όλους όσους έχουν περιθωριοποιηθεί ή τοποθετηθεί στην περιφέρεια από την άνιση δραστηριότητα της εξουσίας στις σύγχρονες κοινωνίες, όποια και αν είναι κάθε φορά η προέλευσή της.

Αντί για κινητοποίηση μιας πολιτικής που περιστρέφεται πατροπαράδοτα γύρω από έναν και μόνο δίαυλο άνισων σχέσεων εξουσίας, όπως είναι η οικονομική εκμετάλλευση που βρίσκεται στη βάση της πάλης των τάξεων, υπάρχει τώρα η επιδίωξη για ένα πιο περιεκτικό και λιγότερο αποκλειστικό πεδίο πολιτικής δράσης και για διαμόρφωση στρατηγικών ομάδων αντίστασης σε κάθε είδους καταπίεση. Για την bell hooks κάτι τέτοιο σημαίνει «την επιλογή του περιθωρίου ως χώρου για ριζοσπαστικά ανοίγματα». Για τον Homi Bhabha είναι ένας «τρίτος χώρος» γεμάτος «υβριδισμούς». Για την Anzaldua, απαιτείται «επεξεργασία των ορίων» και μια αίσθηση του *mestizaje*.² Όπως και σε προηγούμενες φάσεις της ένταξης της κουλτούρας στην πολιτική οικονομία, γίνεται εδώ μια απόπειρα επέκτασης των δυνάμει πεδίων της πάλης, αλλά στη νέα πολιτισμική πολιτική τα πεδία αυτά έχουν πολλαπλασιαστεί πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη φορά και έχουν επεκταθεί πολύ πιο πέρα από την παραδοσιακά καθορισμένη σχέση κεφαλαίου εργασίας. Δεν περιλαμβάνουν μόνο τα πεδία (ταξικής) εκμετάλλευσης, αλλά και αυτά της (φυλετικής) κυριαρχίας και (πατριαρχικής) υποταγής, που όλα είναι τόποι και χώροι όπου η διαφορά και η ετερότητα μεταφράζονται σε ανισότητες ως προς τη δύναμη, τη γνώση, τα προνόμια και την ευημερία. Τα παραπάνω δεν αφορούν μόνο πόλεις και περιφέρειες, νοικοκυριά και χώρους εργασίας, αλλά και πολλά άλλα παραδείγματα σχέσεων όπως: ανθρώπινο σώμα και οπτική αναπαράσταση της κουλτούρας, γραπτά κείμενα και πανεπιστημιακές αίθουσες, χάρτες και επάγγελμα της χαρτογραφίας, δάση του Αμαζονίου και McDonalds's, τηλεόραση και Internet, άσυλα και φυλακές, εμπορικά κέντρα και μάντρες ανταλλακτικών. Ακόμα και οι αφηρημένοι τομείς της οντολογικής και επιστημολογικής σκέψης γίνονται πεδία διαμάχης και συγκρούσεων.

Για μια σύνοψη του τι είναι ριζικά νέο στη νέα πολιτισμική πολιτική, παραπέμπω στον Αφρο-αμερικανό φιλόσοφο και κριτικό Cornel West (1990):

«Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της νέας πολιτισμικής πολιτικής είναι:

2. Για μια περαιτέρω συζήτηση αυτών των εννοιών και πολλών από τα άλλα θέματα που θίγονται σ' αυτή την εργασία, βλ. Edward W. Soja, *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford U.K. and Cambridge U.S.: Blackwell 1996.

η διάσπαση του μονολιθικού και ομοιογενούς με στόχο την ποικιλία, την πολλαπλότητα και την ετερογένεια, η απόρριψη του αφηρημένου, γενικού και συνολικού προς όφελος του χειροπιαστού, συγκεκριμένου και ειδικού, και η ιστορικοποίηση, ένταξη στα συμφραζόμενα κάθε περίπτωσης και πολλαπλοποίηση μέσω της έμφασης στο περιστασιακό, προσωρινό, πειραματικό, εναλλασσόμενο και μεταβαλλόμενο... Αυτή η αντιμετώπιση δεν είναι καινούρια στην ιστορία της κριτικής... όμως εκείνο που την καθιστά καινοτόμο –μαζί με την πολιτισμική πολιτική που παράγει– είναι το τι και πώς αποτελεί διαφορά... και ο τρόπος με τον οποίο η εστίαση σε θέματα όπως η αυτοκρατορία, η κοινωνική τάξη, η φυλή, το φύλο, οι σεξουαλικές προτιμήσεις, η ηλικία, το έθνος, η φύση και η περιφέρεια αναγνωρίζει κάποια ασυνέχεια και ρήξη με προηγούμενες μορφές πολιτισμικής κριτικής. Για να το πούμε ξεκάθαρα, η νέα πολιτισμική πολιτική της διαφοράς συνίσταται σε δημιουργικές απαντήσεις στις συγκεκριμένες συνθήκες της παρούσας στιγμής... με στόχο την ενδυνάμωση της κοινωνικής δράσης» (West 1990: 19-20).

Η στροφή προς το χώρο

Μελετώντας τις ανακοινώσεις που έγιναν στο σεμινάριο της Μήλου, μου έκανε μεγάλη εντύπωση η ασυνήθιστη απουσία συγκεκριμένης συζήτησης γύρω από το χώρο, καθώς και αυτό στο οποίο αναφέρεται ο Derek Gregory με τον όρο «οι γεωγραφικές μας φαντασίες». Ορισμένοι ίσως θα έδιναν την εξήγηση ότι ο χώρος δεν είναι πια προβληματικό θέμα για την αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία, ότι όλοι είμαστε εμποτισμένοι με μια θαλερή γεωγραφική φαντασία, και μάλιστα ότι αυτή είναι που μας συνδέει πιο στενά. Μπορεί να διαφωνούμε για ζητήματα όπως ο μεταμοντερνισμός και ο βαθμός στον οποίο θα πρέπει να πραγματοποιήσουμε την πολιτισμική στροφή, σίγουρα όμως υπάρχει ομοφωνία σχετικά με τη σημασία μιας προοπτικής από τη σκοπιά του χώρου στη μελέτη πόλεων και περιφερειών, καθώς και στην προσέγγιση προβλημάτων κοινωνικής τάξης, φυλής και φύλου. Ολοκληρώνοντας την εργασία μου θα επιχειρηματολογήσω διαφορετικά και θα υποστηρίξω ότι μεγάλο μέρος της σύγχυσης και της διαφωνίας που αναπτύχθηκε γύρω από το θέμα του σεμιναρίου της Μήλου προκύπτει από τις σημαντικές διαφορές στους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνουμε τις έννοιες και ερμηνεύουμε το χώρο και τη χωρικότητα. Για να επαναφέρω τον τίτλο της εργασίας μου, λειτουργούμε μέσα (και πάνω) σε «διαφορετικούς χώρους», και οι διαφορές αυτές όχι μόνο εξηγούν πολλές από τις διαφωνίες μας, αλλά και δημιουργούν ενδεχομένως πολύπλοκους φραγμούς οι οποίοι περιορίζουν την κατανόησή μας για την τρέχουσα ένταξη της κουλτούρας στην αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία.

Στο πρόσφατο βιβλίο μου, με τίτλο *Thirdspace*, υποστηρίξω ότι η σκέψη με βάση το χώρο και η γεωγραφική φαντασία έχουν μια τάση εγκλωβισμού σε ένα διπολισμό εξίσου άκαμπτο και περιοριστικό με τους άλλους μοντερνιστικούς διπολισμούς που αναλύσαμε παραπάνω. Από τη μία πλευρά η διάσταση του χώρου στην ανθρώπινη ζωή εξετάζεται κυρίως με βάση τις υλικές της εκδηλώσεις, σαν μια χαρτογραφήσιμη «πραγματική» γεωγραφία που μπορεί να ερμηνευθεί είτε μέσα από τις συν-παραλλαγές ή τις συσχετίσεις των επιφανειακών της μοτίβων (τα θεμέλια της επιστήμης του χώρου και της περιφέ-

ρειας), είτε με βάση τις βαθύτερες κοινωνικές και ιστορικές δυνάμεις που διαμορφώνουν και δομούν αυτά τα επιφανειακά φαινόμενα (όπως οι κοινωνικές σχέσεις παραγωγής και τάξης που είναι θεμελιώδεις για τη ριζοσπαστική αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία). Από την άλλη πλευρά, η διάσταση του χώρου αναλύεται και γίνεται κατανοητή σαν μια «φανταστική» γεωγραφία, θεμελιωμένη σε διανοητικές ή ιδεατές διεργασίες, στις συμβολικές, ιδεολογικές και επιστημολογικές αναπαραστάσεις του χώρου και της χωρικότητας. Ο συνδυασμός των δύο αυτών μορφών σκέψης για το χώρο θεωρείται ότι περιλαμβάνει τη χωρική διάσταση του «συνόλου της κοινωνικής ζωής σε μια δεδομένη κατάσταση», μια φράση που χρησιμοποίησα παραπάνω για να περιγράψω το πεδίο τόσο της προοδευτικής πολιτικής οικονομίας όσο και των κριτικών πολιτισμικών σπουδών.

Χρησιμοποιώντας το έργο του Henri Lefebvre, του Michel Foucault, της bell hooks και άλλων κριτικών που μελέτησαν το χώρο στα πλαίσια του φεμινισμού και του μετα-αποικιοκρατισμού, θα επιχειρήσω να διασπάσω τον παραπάνω διπολισμό σε εναλλακτικές θεωρήσεις και τρόπους σκέψης, μέσα από μια διαδικασία που την ονομάζω «κριτική σκέψη που αποφεύγει τις διχοτομίες και αποδέχεται την ετερότητα» («critical thirding-as-othering»). Το κύριο επιχείρημα που προκύπτει από την κριτική αυτή έχει να κάνει με τον καθορισμό ενός τρίτου τρόπου σκέψης για τη χωρικότητα που να αντιστοιχεί περισσότερο στους τρόπους με τους οποίους τόσο χρόνια οι κριτικοί επιστήμονες μελετούν την ιστορικότητα και την κοινωνικότητα της ανθρώπινης ζωής, απ' ό,τι ήταν εφικτό στα πλαίσια του περιοριστικού δυϊσμού της χωρικής σκέψης. Αυτός ο «τρίτοχώρος» ή, όπως τον ονόμασε ο Lefebvre, ο *espace vécu* ή «βιωμένος χώρος», περιλαμβάνει και τον «αισθητό χώρο» της υλικής πρακτικής του χώρου και το «νοητό χώρο» των συμβολικών αναπαραστάσεων και της επιστημολογίας, όχι σαν μια απλή διχοτομία που επιβάλλει την επιλογή ενός από τα δύο, αλλά μάλλον σαν ένα ριζοσπαστικό άνοιγμα που επιτρέπει τη συνύπαρξη των δύο θεωρήσεων. Κάθε βιωμένος χώρος είναι συγχρόνως πραγματικός και φανταστικός ή, όπως το περιγράφω, πραγματικο-φανταστικός. Όπως κάθε «βιωμένο χρόνο», είτε πρόκειται για τη βιογραφία ενός ατόμου είτε για την ιστορία ενός κοινωνικού συνόλου, έτσι και τους βιωμένους χώρους δεν μπορούμε ποτέ να τους γνωρίσουμε ολοκληρωτικά. Η «ολότητα» τους δεν μπορεί ποτέ να εξηγηθεί πλήρως, γιατί πολλά πράγματα παραμένουν κρυφά, πέρα από οποιονδήποτε ερμηνευτικό λόγο, είτε πρόκειται για την κοινωνιολογία είτε για τον επιστημονικό σοσιαλισμό. Χίλιοι ιστορικοί δεν θα μπορούσαν ποτέ να ελπίζουν ότι θα συνθέσουν την πλήρη βιογραφία σας. Κατά τον ίδιο τρόπο, είναι αδύνατον και για χίλιους γεωγράφους να ερμηνεύσουν πλήρως και από θεωρητικής και από πρακτικής πλευράς έναν βιωμένο χώρο, όπως για παράδειγμα το λιμάνι της Μήλου.

Οι χώροι όπως βιώνονται είναι ανοιχτοί σε πάρα πολλές ερμηνείες, με αποτέλεσμα να περιορίζεται η δυνατότητά μας να γνωρίσουμε θεωρητικά και πρακτικά (*savoir*), ή καλύτερα να κατανοήσουμε (*connaître*) τη σχέση του ανθρώπου με το χώρο (και, κατά συνέπεια, την ανθρώπινη ιστορικότητα και κοινωνικότητα, ή τη διαμόρφωση της Ιστορίας και τη συγκρότηση των κοινωνικών σχέσεων). Εξ ου και η επικαιρότητα της μεταμοντέρνας κριτικής έναντι της ουσιοκρατίας, των ολοκληρωτικών μετα-αφηγήσεων και των επιστημολογιών με τις υπερβολικές βεβαιότητες. Η κατανόηση των βιωμένων χώρων τόσο σε θεωρητικό όσο και σε πρακτικό επίπεδο απαιτεί μια πολλαπλότητα προσεγγίσεων όσον αφορά τη διαμόρφωση της γνώσης, ένα είδος «νομαδικής» πρακτικής που να

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

bell hooks (1990), *Yearning: Race, Gender and Cultural Politics*, Boston: South End Press.

West, C. (1990), «The New Cultural Politics of Difference», στο: R. Ferguson (ed.), *Out There*, Cambridge MA: MIT Press and N.Y. Museum of Modern Art.

Soja, E. (1996), *ThirdSpace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places*, Oxford: Blackwell.

παράγει λίγες μόνιμες δομές ή απαραβίαστες «σχολές» γνώσης. Ενώ θα συγκεντρώνει τα πιο χρήσιμα προϊόντα των προηγούμενων διαδρομών, θα πρέπει επίσης να είναι απαλλαγμένη από τα λιγότερο απαραίτητα προκειμένου να προχωρήσει σε νέες αναζητήσεις. Η κατανόηση του βιωμένου χώρου είναι πολύ πιο δύσκολη από την κατανόηση του αισθητού ή του νοητού χώρου, και επομένως είναι όλο και πιο σημαντικό να καθοδηγείται όχι τόσο από μια προσχηματισμένη επιστημολογία αλλά από ένα πολιτικό σχέδιο, από τη χρησιμότητα της γνώσης για την πρακτική εφαρμογή. Κατ' αυτή την έννοια, ο τριτοχώρος μπορεί να αποτελέσει το κατάλληλο περιβάλλον για μια ανανεωτική αναδόμηση τόσο της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας όσο και των κριτικών πολιτισμικών σπουδών, και για τη δημιουργία της παραγωγικής συνεργασίας που έλειπε από κάθε προηγούμενο συνδυασμό αυτών των δύο μορφών κριτικής έρευνας.

Στο *Thirdspace* υποστηρίζω επίσης ότι οι επιστήμες του χώρου (γεωγραφία, αρχιτεκτονική, αστικές και περιφερειακές σπουδές) ενδέχεται να κατανοήσουν με μεγαλύτερη δυσκολία την αποφασιστική σημασία που έχει αυτή η εναλλακτική προσέγγιση της έννοιας του χώρου, επειδή έχουν εμπλακεί πολύ βαθιά στον παραδοσιακό δυισμό. Υποστηρίζω ότι σήμερα η πιο ενδιαφέρουσα και ανανεωτικά ριζοσπαστική σκέψη γύρω από την έννοια του χώρου προέρχεται από περιοχές εκτός των παραδοσιακών επιστημών του χώρου, και ιδίως από τα πολλά επιστημονικά ρεύματα που συναποτελούν τις σύγχρονες κριτικές πολιτισμικές σπουδές. Στην πρωτοπορία αυτής της εξέλιξης βρίσκονται προοδευτικές έγχρωμες γυναίκες που διαθέτουν άμεση εμπειρία της πολλαπλής και αλυσιδωτής καταπίεσης σε επίπεδο κοινωνικής τάξης, φυλής και φύλου, η οποία τις τοποθετεί σε μια ιδιαίτερα δυναμική και διεισδυτική θέση. Ακριβώς αυτή η ομάδα είναι που είχε αγνοηθεί περισσότερο από το μαρξιστικό λόγο και από τη ριζοσπαστική αστική και περιφερειακή πολιτική οικονομία όπως αυτή εξελίχθηκε τα τελευταία εκατόν πενήντα χρόνια. Ίσως όμως από τη δική τους οπτική γωνία, περισσότερο από κάθε άλλη, θα μπορούσαμε να εντοπίσουμε τα ριζικά νέα στοιχεία στην νέα πολιτισμική πολιτική. Αυτός είναι και ο λόγος που υποστηρίζω ότι η ένταξη της κουλτούρας (culturalisation) στην προοδευτική πολιτική οικονομία θα πρέπει σήμερα να καθοδηγείται από τους καλύτερους εκπροσώπους μάλλον της πολιτισμικής κριτικής παρά της πολιτικής οικονομίας.

Θα μπορούσε κανείς να πει πολύ περισσότερο για την τρέχουσα στροφή προς το χώρο και το πώς αυτή καθιστά την κοινωνική παραγωγή χώρου ένα σημαντικό στρατηγικό σταυροδρόμι για μια νέα πολιτική συνεργασίας σε θέματα κοινωνικής τάξης, φυλής, φύλου, σεξουαλικότητας, ηλικίας, εθνικότητας, τόπου, κοινότητας, περιβάλλοντος, περιφέρειας και άλλων πηγών πολιτισμικής ταυτότητας και διαφοράς. Σε αναγνώριση όμως της σημασίας αυτών των «διαφορετικών φωνών» κλείνω με μια συνταρακτική πρόσκληση από την bell hooks (hooks 1990: 52):

«Αυτό είναι μια παρέμβαση. Ένα μήνυμα από το χώρο εκείνο του περιθωρίου που αποτελεί πεδίο δημιουργικότητας και δύναμης, εκείνο τον περιεκτικό χώρο όπου ξαναακροαζόμαστε τον εαυτό μας, όπου προχωρούμε με συντροφικότητα προς την κατάργηση της κατηγορίας αποικιοκρατίας/αποικιοκρατούμενος. Το περιθώριο είναι χώρος αντίστασης. Μπείτε σ' αυτό το χώρο. Ας συναντηθούμε εκεί. Μπείτε σ' αυτό το χώρο. Σας υποδεχόμαστε σαν ελευθερωτές».

Μετάφραση από τα αγγλικά
ΜΥΡΤΩ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΛΗ